

הרב יחיאל מיכל כ"ץ

וחיי עולם נטע בתוכנו — זו תורה שבעל פה

(טור אור"ח סי' קל"ט)

א

על מהות ההבדל שבין תורה שבכתב לבין תורה שבעל פה, והדברים המסתעפים מכך, כבר דנו והתפלפלו חכמי התורה בכל דור ודור. ענין תורה שבכתב ותורה שבעל פה, על משמעותיהן הרבות ומיצוי מובנן והגדרתן, שימש נושא רחב למחקר ומסקנות; שכן בהבדל ובהגדרה שבין תורה שבכתב לתורה שבעל פה תלויים עיקרי חיים להבנת יסודות התורה, דרכי השפעתה והליכות חייה.

קשים, וכמעט בלתי ניתנים להבנה, מאמרי חז"ל הקובעים כי דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב, וכן להיפך, שדברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן בע"פ. כי יש להתעמק ולדעת במה, למעשה, נעוץ ההבדל בין תורה זו לבין תורה זו, ועל שום מה לא ניתנה כל התורה כולה, גם התורה שבעל פה בכתב.

לפני שאנו ניגשים לנתח את יסודות הרעיון הגלומין בתורה שבע"פ, מן הראוי להביא לשון המאמר בגיטין ס' ע"ב:

כתיב: כתב לך את הדברים האלה, וכתיב: כי על פי הדברים האלה (שמות לד, כז), הא כיצד, דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן בע"פ, דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב. דבי ר' ישמעאל תנא: אלה, אלה אתה כותב, ואי אתה כותב הלכות. אמר רבי יוחנן: לא כרת הקב"ה ברית עם ישראל אלא בשביל דברים שבעל פה, שנאמר: כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל.

יש לתהות על תכנם של דברי ר' יוחנן: לא כרת הקב"ה ברית עם ישראל אלא בשביל דברים שבעל פה. והדברים טעונים ביאור. בתורה (שמות שם) נאמר: ויאמר ד' אל משה כתב לך את הדברים האלה, כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל, משמעות המקרא מוכיח, לכאורה, כי על מה שנאמר בתחילה, כתב לך את הדברים האלה, מוסבה לאחר מכן המסקנה, כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית. ואם כן, כיצד מסיק ר' יוחנן מפסוק זה משמעות הפוכה, כי כריתת ברית מיוחדת היא דוקא לתורה שבעל פה, דבר הנוגד לפשוטו של המקרא.

ושמעתי מפי אבי מורי ורבי מרן הגאון זצ"ל"ה ביאור המאמר באופן זה: כל

הדרשות מהשלש עשרה מידות שהתורה נדרשת, והרמזים של אותיות התורה, כולם נובעים מגוף הכתב ומלשון הקודש. לא כן אם נעתקו הכתב והלשון ללע"ז, אז לא היה מקום לחז"ל לדרוש את כל הדרשות שבע"פ. לכן ציוה הקב"ה למשה כתב לך את הדברים האלה, ר"ל דוקא בכתב זה ובלשון הקודש, כי עפ"י הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל, שאי אפשר לדרוש התורה שבעל פה בלשון אחרת. עד כאן דברי אבי זצ"ל. (ולהלן נבאר את המאמר באופן אחר).

על מהות ההגדרה של תורה שבכתב ושל תורה שבעל פה, אנו מוצאים בירושלמי פאה פ"ב, ה"ד (וכן בחגיגה פ"א, ה"ח): אמר ר' אבין, אילולי כתבתי לך רובי תורתי לא כמו זר נחשבו (הושע ח', י"ב) מה בינן לאומות, אלו מוציאינן ספריהם, ואלו מוציאינן ספריהם, אלו מוציאינן דפתריהן, ואלו מוציאינן דפתריהן. וביתר הרחבה בשמות רבה (מו, א): אמר לפניו: רבש"ע, אכתב אותה להם, אמר לו: איני מבקש ליתנה להם בכתב, מפני שגלוי לי שאומות העולם עתידים לשלוט בהם וליטול אותה מהם ויהיו בזויות באומות, אלא המקרא אני נותן להם בכתב, והמשנה והתלמוד וההגדה אני נותן להם על פה, שאם יבואו אומות העולם וישתעבדו בהם, יהיו מובדלים מהם.

מובאות אלו מוכיחות כי עיקר הטעם שתורה שבעל פה אינה ניתנת להיכתב הוא בשל ההבדלה בין ישראל לעמים, שכן כל עיקרו של השוני וההבדל בין ישראל לאומות העולם, מותנה וקיים רק על פי הייחוד של התורה שבעל פה. כי בעוד שתיכתב שליטה לאומות העולם על התורה שבכתב, אלו מוציאינן דפתריהן ואלו מוציאינן דפתריהן, הרי אין לאומות העולם כל שליטה על התורה שבעל פה, והיא מהווה את קנין הרוח הבלעדי של עם ישראל¹.

אולם גם לאחר בירור זה עדיין אין הדברים מתיישבים על נכונם. כי איך אפשר, שבגלל החשש שאומות העולם ירצו להשתוות עם ישראל בספריהם ובדפתריהם, נבוא לגזור על הכתב של התורה שבעל פה. זאת ועוד: אם הנימוק של הבדלת ישראל מאומות העולם מחייב את הגזירה שהתורה שבעל פה לא תיכתב, הרי אם כך היה צריך נימוק זה לחייב גם שהתורה שבכתב תהיה רק בעל פה, משום כורח ההבדלה וצורך הייחוד שבין ישראל לאומות העולם.

במאמר רב-אנפין ביסוד ההבנה על דבר ההבדל שבין תורה שבכתב לבין תורה שבעל פה, מתעמק בעל הכתב והקבלה (במאמר התורה, הערה 2). לאחר מתן הגדרות מרובות להתורה שבכתב ושבעל פה, הוא מתעכב על מהות התורה שבעל פה, ושואל: למה באמת נמסרו רוב דיני התורה בעל פה. כי אילו היו כל הדברים כתובים וקבועים בספר, ודאי שהרבה מחלוקות אשר נפלו בין ראשונים ואחרונים

ביחס לפירושים היו נמנעים מראש. ולא עוד אלא שגם השכחה לא היתה מצויה כל כך בכל הנוגע לתורה שבעל פה. וזאת אף זאת. אלו היתה כל התורה שבעל פה נכתבת בלשון ברורה וקבועה, כי אז לא היינו עומדים בפני טעויות נוסח ושנוי גירסאות ושיטות מתחלפות, וכל כיוצא בזה. והוא משיב: והטעם שלא נכתבה התורה בשפה ברורה, עד שלא תהיינה בה שתי הבנות מחלפות, היא לדעתי, כדי להעלות ביתרון מעלה את מדרגת הולכי בתורת ד', לפי הכוונה האמיתית שבה. וזה, כי יתרון האדם על הברואים אינה אלא במה שהבחירה בידו לבחור בטוב מבהיפוכו, אשר מצד בחירתו החפשית יוכל להשתלם ולהתעלות במעלה רמה, ולזה, יותר שיש לו לאדם מתנגדים, המטים אותו לרע, יותר מעשיו חשובים אם יתגבר לעשות היפך ההתנגדות. . . ולסיבה זו עצמה. . . לא כתבה אותם בלשון ברור עד שלא יהא מובן ממנו רק כוונה אחת, כי אז, לא היתה מלחמת הבחירה בידי אדם רק בבחינת עצמו, אם להתגבר על יצרו, ולשמוע את דבר ד' אשר צוה עליו, או ללכת בדרך יצרו הרע, המיעצו ללכת עקלקלות, היפך עצת ד' ומצותיו. אמנם עתה, כאשר בלשון התורה עצמה יש להבין בה כוונות מתחלפות, אשר האחת ממנה לבדה מסכמת לדעת נותן התורה יתברך, אמנם השניה מתחלפת לה מכל וכל, עד אשר נקל לו לאדם למצוא בתורה עצמה עוזרים ללכת אחרי שרירות לבבו הרע. . . ולכן איש אמונים המתחזק ללכת מישרים בדרכי התורה כפי כוונתה האמיתית. . . מלבד המלחמה הפנימית שיש לו מצד טבע יצרו, יש לו גם מלחמה עם מה שחוץ ממנו, לבלי נטות בדעת התורה אחרי כוונתה המתחלפת לאמיתות. הנה בזה מעלתו גדולה מאד. . .

מדבריו משתמע לנו, כי עיקר הטעם שתורה שבעל פה אינה ניתנת להיכתב, הוא כדי לנסות את האדם ולבחון את דרכו, אם יעמוד במלחמת הבחירה ויקבל את הפירוש האמיתי של חז"ל. ברור, שדברים אלו עדיין חסרים ביאור נרחב ומעמיק, כדי לשבר את האוזן, ולפי השקפה ראשונה אינם נראים אלא „כדברי קבלה“ בלבד.

הנה הרמב"ם בהקדמתו לספרו היד החזקה, אומר: ומימות משה רבינו ועד רבינו הקדוש, לא חיברו חיבור שמלמדים אותו ברבים בתורה שבעל פה, אלא בכל דור ודור ראש בית דין או נביא שהיה באותו הדור כותב לעצמו זכרון השמועות ששמע מרבותיו, והוא מלמד על פה ברבים. וכן כל אחד ואחד כותב לעצמו כפי כחו מביאור התורה ומהלכותיה כמו ששמע, ומדברים שנתחדשו בכל דור ודור בדינים שלא למדים מפי השמועה, אלא במידה משלש עשרה מדות, והסכימו עליהם בית דין הגדול. ומבואר מדבריו, כי הדין של דברים שבע"פ אי אתה רשאי לאומרם בכתב, הוא רק בצבור, מה שאין כן ביחיד. ודבר זה מבואר גם במורה נבוכים, חלק א' פרק ע"א (במהד' הרב יוסף קאפח, עמוד קכ"קא): וכבר ידעת, שאפילו תורה שבע"פ המקובלת לא היתה כתובה לפנינו, כפי הצווי המפורסם באומה, דברים שאמרתי לך על פה, אי אתה רשאי לאומרם בכתב. והרי זו היא תכלית החכמה

בתורה, לפי שהיתה הרחקה [כלומר איסור כתיבת תורה שבע"פ] ממה שאירע בה בסופו של דבר, כלומר ריבוי הסברות והסתעפות השיטות ומשפטים בלתי ברורים, שיארעו בהסברת המחבר, ושכחה שתארע לו, ויתחדשו מחלוקות בין בני אדם, ונעשים כתות ונבוכים במעשה, אלא נמסר הדבר בכל זה לבי"ד הגדול. הרמב"ם מחדש כאן הסבר מקורי. דברים שבע"פ התפשטו באומה, ולא ביחידים. דבר שבכתב ניתן להזדייף, וזה מה שעשו הגויים כשהעתיקו תורה שבכתב וזייפו אותה, אבל התורה שבע"פ לא ניתנה להזדייף, ונשארה זכה וטהורה רק לישראל בכל הדורות. וזה מה שהרמב"ם התכוון, שתורה שבכתב עלולה לעורר מחלוקת, אבל לא בתורה שבע"פ, כי כל בני האומה שומרים על המסורת בע"פ, וזהו שאמרו — וחי עולם נטע בתוכנו.

וכן מובא בטור או"ח הל' ברכות, סימן מט, ובתוס' תמורה (י"ד: ד"ה דברים שבכתב, דאין להקפיד אלא בדבר שמוציא אחרים ידי חובתן. ועי' ש"ע אור"ח (סימן מ"ט ס"ב), אע"ג דקי"ל דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן בעל פה, כל דבר שרגיל ושגור בפי הכל, כגון ק"ש, ברכת כהנים, ופרשת החמיד וכיוצא בהן, מותר. וכחב שם בביאור הגר"א סק"ב: אבל העיקר כמ"ש הטור שם בשם הרא"ש, שדוקא להוציא ציבור ידי חובתן וכו', וגמרא ערוכה היא בסוף תענית ע"ש, שאין אסור אלא להוציא רבים ידי חובתן וכו', וכן עיקר. עי"ש.

לחידוש זה, שרק לגבי צבור נאמרו הדברים, ניתן להביא ראיה מדברי רש"י בגיטין (ס:), דברים שאמרתי לך בכתב אי אתה רשאי למוסרם לישראל על פה. ולכאורה הדברים תמוהים, על שום מה הוא מדגיש „למוסרם לישראל“, הרי איסור זה קיים לגבי כל אחד ואחד כשלעצמו. מכאן ראיה שרש"י מזדהה עם שיטת הרמב"ם, שהדין של דברים שבכתב אי אתה רשאי למוסרן הוא דוקא למוסרם לישראל ללמד מהם, אבל כדי לרשום לעצמו מותר. ברם, דברים שבע"פ, לשיטת רש"י בגירסתו בגמ' גיטין הנ"ל, אי אתה רשאי לכותבן, ולא כגירסת הספרים שלפנינו שם — לאומרן. דהיינו, שאפילו עצם הכתיבה אסורה. ושיטת רש"י עולה בקנה אחד גם בפירושו לשבת (דף ו' ע"ב), שתורה שבע"פ לא ניתנה להיכתב אפילו בכותב לעצמו, והא דהיו כותבין במגילת סתרים, היינו כדאיתא בגיטין (ס' ע"א), והא לא ניתן ליכתב, אלא כיון דלא אפשר, עת לעשות לד' הפרו תורתך, ולכן כל אחד התיר לעצמו בתורת הוראת שעה, ולכן היו מסתירים את המגילה. וכן כתב רש"י ב"מ (צ"ב.), מגילת סתרים, מגילה טמונה, לפי שאסור לכתוב הלכות, וכשהיה שומע דבר חידוש וירא לשוכחו, היה כותבו ומסתיר מן העין.

אולם דעת הרמב"ם בהקדמתו ליד החזקה מבוארת, שהרי מעיקר הדין היה מותר לכתוב לעצמו שבע"פ, והא דדברים שבע"פ אי אתה רשאי לאומרן בכתב,

היינו רק ללמדה ברבים אסור מתוך הכתב, אבל כל אחד לעצמו מותר לו לכתב תורה שבע"פ. והא דנקראת מגילת סתרים, היינו שמסתירין את המגילה שלא יבואו ללמד ממנה מתוך הכתב תורה שבע"פ ברבים².

ומה שאמרנו שדברים שבע"פ אי אתה רשאי לאומרם בכתב לא נאמר אלא לגבי צבור ולא לגבי יחיד, ה"ה לגבי דברים שבכתב שאי אתה רשאי לאומרם בע"פ, דלא נאמר אלא לגבי צבור ולא לגבי יחיד, שהרי שתיהן מקבילות, דברים שבכתב ודברים שבע"פ, דין אחד להם, ושניהם כאחד נלמדים מן המקרא: על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית וכו'.

ובהתאם לשיטה זו, ניתן ליישב את הקושיה שהקשינו בתחילת מאמרנו על ר' יוחנן. הרי הפסוק מוסב על תורה שבכתב, ואיך יכול רבי יוחנן לדרוש אותו באופן הפוך. אבל כאמור, דין זה אינו אלא ביחס לצבור ולא ליחיד, והמקרא של „כתב לך" מיוחד רק לתורה שבע"פ. ומשמעות הפירוש, לפי זה, יהיה: כתב לך את הדברים האלה' כלומר, אתה לבד ולעצמך רשאי ויכול לכתוב את הדברים האלה לשם זכירה, כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית', אבל אסור לך לכתוב את הדברים לרבים כדי ללמד מהם.

ולפי שיטת הרמב"ם אתי שפיר מה שכתב (בפי"ב הל' תפלה הי"א) אין הקורא רשאי להגביה קולו יותר מן המתרגם וכו', ולא יתרגם מתוך הכתב אלא על פה. והיינו דהתרגום הוא דברים שבע"פ שאי אתה רשאי לאומרן בכתב. לכאורה צ"ע, למה כתב הרמב"ם דין זה בקריאת התורה בציבור, שלא יתרגם מתוך הכתב אלא על פה. הלא זה דין בכל לימוד תורה שבעל פה, שדברים שבע"פ אי אתה רשאי לאומרן בכתב. אבל לפי הדברים הנ"ל אתי שפיר, דכשם שדברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן בע"פ, היינו דוקא להוציא את הרבים ידי תובתן, אבל כל אחד לעצמו מותר ללמד תורה שבכתב בע"פ, כך הדין בדברים שעל פה שאי אתה רשאי לאומרן בכתב, דהיינו דוקא כשלומד תורה שבע"פ ברבים, אבל כל אחד לעצמו שרי לכתב דברים שבע"פ, וללמוד תורה שבע"פ מתוך הכתב. ולכן הביא הרמב"ם דין זה דדברים שבע"פ אי אתה רשאי לאומרן בכתב, דוקא בדיני קריאת התורה בצבור, שהמתרגם לא יתרגם מתוך הכתב אלא על פה, כיון שהוא מלמד תורה שבע"פ ברבים, ודוקא באופן זה נאמר הדין, שדברים שבע"פ אי אתה רשאי לאומרן בכתב.

וזה מבואר גם בדברי הרמב"ם (בפי"ב מהל' תפלה ה"ח) שכתב שדברים שבכתב אסור לקרות שלא מן הכתב אפילו תיבה אחת, ולמה לא כתב דין זה בהל' ת"ת, שדברים שבכתב אסור ללמד בעל פה. ומוכרח דהרמב"ם סובר כדעת הרא"ש

הנ"ל, דכל אחד לעצמו מותר ללמוד דברים שבכתב בע"פ, ורק להוציא ידי חובתן אסור ללמד דברים שבכתב שלא מן הכתב, ולכן כתב הרמב"ם דין זה בדיני קריאת התורה בציבור.

ברם, הלכה זו צריכה ביאור, אם אנו למדים מגזירת הכתוב, על פי הדברים האלה, שבכתיב אי אתה רשאי לאומרם בעל פה, ודברים שבע"פ אי אתה רשאי לאומרם בכתיב, מניין לנו לקבוע את ההבדל והחלוקה בין יחיד ובין צבור? וכיחוד כאשר על פי שיטת הירושלמי והגמרא בגיטין, שהבאנו למעלה מוכח שהאיסור הוא דאורייתא.

אמנם בחוס' ישנים יומא (ע', ע"א) ד"ה ובעשור, מוכח שבכתיב זה אין אסור מן התורה, שכן אמרו שם: „והא דאמר בגיטין (דף ס, ע"ב) דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם בעל פה, אומר רבי דמצוה מן המוכחר הוא לקרות אותו שבכתב בכתיב, ושבעל פה בעל פה, ומשום כבוד צבור לא הטריחוהו לגלול“.

ב

ונראה לי להציע טעם חדש על שום מה תורה שבע"פ אסור להעלותה על גבי הכתב, ותורה שבכתב אסור לאומרם בעל פה.

תחלה עלי להביא מאמר מופלא בעירובין (כא, ב): חדשים גם ישנים דודי צפנתי לך (שיר השירים ז, יד), אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: רבש"ע, הרבה גזירות גזרת על עצמי יותר ממה שגזרת עלי וקיימתים, א"ל רב חסדא לההוא מדרבנן דהוה קא מסדר אגדתיה קמיה: מי שמיע לך, חדשים וגם ישנים מהו, אמר ליה: אלו מצות קלות ואלו מצות חמורות. א"ל: וכי תורה פעמים פעמים נתנה? אלא הללו מדברי תורה והללו מדברי סופרים. דרש רבא: מאי דכתיב, ויותר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה וכו' (קהלת יב, יב), בני הזהר בדברי סופרים יותר מדברי תורה, שבדברי תורה יש בהן עשה ולא תעשה, ובדברי סופרים, כל העובר על דברי סופרים חייב מיתה. שמא תאמר, אם יש בהן ממש, מפני מה לא נכתבו. אמר קרא עשות ספרים הרבה אין קץ.

מתוך הסוגיא של הגמרא, משתמע אל נכון, כי הדברים מתייחסים לתורה שבעל פה, ולא לגזירות ותקנות, שהרי הגמרא כוללת במושג של, חדשים' מצוות קלות או דברי סופרים, והרי ברור שהכוונה של אלו הם לתורה שבע"פ, שכן רק משום כך הם קרויים סופרים, כפי מה שאנו מוצאים במסכת חגיגה (טו, ב): איה סופר איה

שוקל. . . איה סופר, שהיו סופרים כל אותיות שבתורה, איה שוקל, שהיו שוקלים קלין וחמורין שבתורה. וברמב"ם הל' אישות (פ"א, ה"ב): ובאחד משלשה דברים אלו האשה נקנית, בכסף או בשטר או בביאה, בביאה ובשטר מהתורה, ובכסף מדברי סופרים. והכסף משנה שם מציין, ודע שאני מצאתי סעד לדברי רבינו מדתנן בפרק הנחנקין (סנהדרין דף פח), חומר בדברי סופרים מבדברי תורה, האומר אין תפילין כדי לעבור על דברי תורה פטור, חמש טוטפות להוסיף על דברי סופרים חייב. אמר רבי אלעזר אמר רבי אושעיא, אינו חייב אלא על דבר שעיקרו מדברי תורה ופירושו מדברי סופרים ויש בו להוסיף ואם הוסיף גורע. הרי דלארבע טוטפות קרי דברי סופרים, אעפ"י שהם דאורייתא. שהרי זקן ממרא אם הורה לעשות חמש טוטפות ממיתין אותו, והא פשיטא דאין ממיתין אלא אם כן הורה לעשות הפך הדבר שהוא מדאורייתא, ואם כן על כרחך דדברי סופרים קרא לדבר שהוא דאורייתא אלא שאינו מפורש בתורה, וקרינן לו דברי סופרים, כלומר, דבר שאילולא שקבלו סופרים פירושו, לא היינו מבינים אותו כך. . . הלכך ע"כ לומר שדברי סופרים מיקרי כל דבר שאינו מפורש בתורה, אעפ"י שאותו פירוש מקובל מסיני, והוא דבר תורה, וממיתין ועונשין עליו מיקרי דברי סופרים³.

לפי זה אנו למדים, שדברי הגמרא מתייחסים לתורה שבעל פה. והנה באמת יש ללבן גוף המאמר הנ"ל של הגמרא, מפני מה לא נכתבו. אמר קרא, עשות ספרים הרבה אין קץ. כלום אי אפשר היה לתת מלכתחילה ספר גדול ומקיף, אשר יכלול את כל דיני התורה, לפי כלליהם ופרטיהם.

ונראה לי להגדיר את ההבדל בין תורה שבכתב לבין תורה שבע"פ בהגדרה חדשה: התורה שבכתב נמסרה למשה רבינו מלה במלה ממש, החל מבראשית' עד ל,עיני כל ישראל', על אותיותיה, נקודותיה, ואפילו פסקי הטעמים. ואילו תורה שבע"פ נמסרה למשה רבינו רק על פי משמעויות הענינים, ולא לפי כל מלה ומלה, אותיות, נקודות ופסקי הטעמים. וכך גם ביחס להלכה למשה מסיני, ההלכה על משמעותה הכללית היא שנמסרה למשה רבינו בסיני, ואילו עצם ההלכה נמסרה לדורות הבאים על פי הבנתו, והשגתו של משה רבינו כפי שקבלה בהר.

וכלל ידוע ושגור הוא, כי כל דבר הנמסר בעל פה, מבלי שהענין יהיה מוגדר ותחום במסגרת קבועה של אותיות, נקודות ופסקי טעמים — מן ההכרח שכל אחד ואחד מחכמי אותו דור יפרש את השמועה לפי שכלו ולפי הבנתו, בהתאם למה שהצליח להשיג את הענין⁴.

בהתאם להנחה זו מתקרבים אנו אל הטעם המכריע, משום מה תורה שבע"פ לא ניתנה ליכתב, שכן התורה שבעל פה נמסרת לחכמי כל דור ודור, לפרשה, להסבירה

ולבארה. דיני התורה שבעל פה, הם עניין הנתון אך ורק להבנתם, השגתם, ותפיסתם של חכמי התורה המצויים בכל דור, בהתאם לכללים הקבועים, וכפי היסודות אשר הושתתו על ידי חכמי הדורות, על קבלת התורה מסיני.

משה רבינו קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע. התורה שבע"פ נמסרה ליהושע בלי שהיתה כתובה ומוגדרת במלים, נקודות וטעמים, כדי שיוכל לפרשה באופן חפשי כפי הבנתו, וכפי תפיסתו את מהותה. באותה הכוונה נמסרה התורה מיהושע לזקנים, וזקנים לנביאים, עד אנשי כנסת הגדולה, שהיו גדולים בחכמה במעלה ובמנין.

לפיכך לא נכתבה התורה שבעל פה, אלא נמסרה על פי משמעותה בלבד לבית דין הגדול, על מנת שיוכל לפרשה כפי הבנתו.

זוה פירושה של הגמרא בעירובין שם. הגמרא שואלת: אם יש בהן ממש מפני מה לא נכתבו. ותירצו, משום, עשות ספרים הרבה אין קץ'. הגמרא דנה על דבר תורה שבעל פה שאיננה ניתנת ליכתב. והטעם הוא, כיון ש, עשות ספרים הרבה אין קץ', שהתורה שבע"פ, אי אפשר לה להיות מוגדרת עד סוף כל הדורות, שכן קיים הכרח לכתוב את התורה בכל זמן ובכל דור על ידי ביאורים חדשים בהלכה. חידושים נוספים בשמועות, ואופנים שונים בסברות, הכל כפי צורך הענין ובהתאם להבנה, להשגה ולתפיסה של אותו הדור, ועל כן נקראת תורה שבעל פה; בשם, חדשים', כיון שמושגיה וענייניה מתחדשים עלינו בכל דור, אם גם שיסודותיה הם קבועים ויציבים, והלכותיה הולכות ובאות במשמעות תמציתן מסיני.

ועיין בטור או"ח קל"ט שמפרש נוסח ברכת התורה שלאחריה: אשר נתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכנו, ש, "אמת" משמעותה תורה שבכתב, ו, "חיי עולם" — תורה שבעל פה. ופירוש זה, תואם את ההגדרה הממצה במושגים של תורה שבכתב ותורה שבעל פה. התורה שבכתב היא תורת, "אמת". תורה זו היא מוחלטת, יציבה וקבועה לעד, אין בה תוספת ואין בה גרעון, ולפיכך תורה זו היא אף כתובה, שכן מהותה תחומה ומוגדרת ללא שינוי. ואילו התורה שבעל פה היא, "חיי עולם", שכל עצמה היא תלויה בהבנת, השופט אשר יהיה בימים ההם'. ועל כן קרויה התורה שבעל פה במושג של, "חיי עולם", כי היא נטועה בתוכנו בכל דור ודור, שכן אין לך דור שאינו מחדש בה בביאורי הלכה ופירושי דינים, חוקים ומצוות.

וכמה מכוונים לדברינו דברי המדרש שמואל על פרקי אבות (פרק א' מ"א ד"ה ועשו סייג לתורה). וז"ל, "ולכן אמר שזאת התורה מסדה ליהושע לעשות בה כמו שירצה, כשיאמר על ימין שהוא שמאל, ועל שמאל שהוא ימין, כפי הזמן והמקום,

בכל אלו הוא שלו לעשות בה מה שירצה. וכן הוא מסרה לזקנים וזקנים לנביאים עד אנשי כנסת הגדולה, שהיו גדולים בחכמה ובמעשה ובמנין, וזה אחת מהסיבות למה לא נכתבה תורה שבע"פ, אבל נתנה לבי"ד הגדול לעשות כמו שירצו.

וכדי לחת חזק וסמכות לחכמי התורה שבכל דור ודור, שהאומה לא תתפרד לכתות שונות, צווחה התורה על דין זקן ממרא. ובספר החינוך (במצוה תק"ח) נאמר: לא תסור ממנו ימין ושמאל. . . כלומר שאפילו יהיו הם טועים בדבר אחד מן הדברים, אין ראוי לנו לחלוק עליהם, אבל נעשה כטעותם, וטוב לסבול טעות אחד, ויהיו הכל מסורים תחת דעתם הטוב תמיד, ולא שיעשה כל אחד ואחד כפי דעתו, שבזה יהיה חורבן הדת וחלוק לב העם והפסד האומה, עכ"ל. ודברים דומים על חיזוקה של תורה שבעל פה על ידי הסמכות העלינוה של החכמים, נאמר ברמב"ן על התורה (דברים יז, יא): אפילו תחשוב בלבך שהם טועים, והדבר פשוט בעיניך כאשר אתה יודע בין ימין לשמאלך, תעשה כמצוותם. ואל תאמר: איך אוכל החלב הגמור הזה, או אהרוג האיש הנקי הזה. אבל תאמר, כך צווה אותי האדון המצוה על המצוות. . . ועל משמעות דעתם נתן לי התורה, אפילו יטעו.

כמה נפלאים וקולעים לדברינו דברי חז"ל, פרק השוכר את הפועלים (ב"מ, פ"ו): רבה הוה יתיב אנגידא דדקולא וקא גריס, קא מיפלגי במתיבתא דרקיעא, אם בהרת קודמת לשער לבן טמא, ואם שער לבן קודם לבהרת טהור, ספק, הקב"ה אומר טהור, וכולהו מתיבתא דרקיעא אמרי טמא. אמרי, מאן נוכח, נוכח רבה בר נחמני, דאמר רבה בר נחמני אני יחיד בנגעים, אני יחיד באהלות. ועיין היטב הדברים באריכות בהקדמתו של בעל קצות החושן שמביא את קושית הר"ן, שמאחר שהשיגו מהשי"ת שהיה מטהר, איך טמאו החכמים, עד שהוצרכו להכרעתו של רבה בר נחמני.

וכותב שם בין השאר, אנו מברכים „חיי עולם נטע בתוכנו“, ומתוכנו יפרה וירבה חיי עולם. וכבר אמרו בגמרא, לא כרת הקב"ה ברית עם ישראל אלא בשביל תורה שבע"פ, והיא כריתת ברית והאהבה הנפלאה שנחן לנו תורה שבע"פ מחנה גמורה כפי הכרעת החכמים וכו', — כי תורה שבעל פה משלנו הוא.

העולה מכאן, שהיה בידי החכמים לטמא מה שטיהר הקב"ה. וכיוצא בזה עיין היטב לשון המשנה סוטה (כז, ב) דברי רבי יוחנן בן זכאי, ורש"י שם ד"ה עתיד דור אחר.

ברם, כאשר החכמים עוקרים דבר מן התורה בשב ואל תעשה, אין עקירה זו מהווה ביטולה של תורה, הפרתה ותלישותה, אלא היא גופא הופכת לפירוש

המוסמך של התורה, כפי הבנת החכמים ותפיסתם. והפירוש שאותו שהם קובעים לתורה, הוא שנהפך להיזח למעשה הפירוש האמתי של התורה. כי כן נצטוונו מנותן התורה, לא לסור מן הדרך אשר יגידו לך חכמי הדור, אפילו אם הם עוקרים דבר שהיה מוסכם וקבוע עד עתה⁵.

וכן כתב הרמב"ם בהלכות ממרים (פ"ב, ה"א): בית הדין הגדול שדרשו באחת מן המדות כפי מה שנראה בעיניהם שהדין כך, ודנו דין, ועמד אחריהם בית דין אחר לסתור אותו, הרי זה סותר ודין כפי מה שנראה בעיניו, שנאמר, אל השופט אשר יהיה בימים ההם, אינך חייב ללכת אלא אחר בית דין שבדורך. ומה ששנינו במסכת עדיות (פ"א, מ"ה) שצריך בית דין גדול בחכמה ובמנין כדי לסתור דברי בית דין הקודם בזמן, על כך אומר הרמב"ם (שם הלכה ב'), שזה דוקא בגזירה ותקנה, אבל לא בפירוש התורה, כי נתנה רשות לכל בית-דין לדרוש ולפרש את התורה כפי הבנתו והשגתו, „אף על פי שהוא קטן מן הראשונים“.

אמנם דבר זה ברור, ואין צריך לפנים, כי גם אם ניתנה רשות לכל בית-דין לדרוש את התורה ולחדש בה חידושים בהתאם לתפיסתו, הרי דרשותיו, ביאוריו והלכותיו צריכים להיות כפופים, בנויים ומיוסדים על המידות שהתורה נדרשת בהן, על הכללים והחוקים המוסמכים בין החכמים שנמסרו למשה רבינו בהר סיני.

וראוי לדעת את דבריו של הרמב"ם על מהות הלכה למשה מסיני, „לא מצינו חולק, אבל לפרש התורה על פי ההלכות המוסכמות למשה מסיני יכול לחלוק על הראשונים“. כדברי בעלי התוס' יבמות ע"ז: ד"ה הלכה. ועיין ברכות (ה, א), ובירושלמי פאה (פרק ב', הל' ד'); „אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד להורות לפני רבו כבר נאמר למשה בסיני“. וזה על פי היסוד, שהתורה נתנה רשות לחכמים שבכל דור ודור לפרש אותה כפי הבנתם, סברתם וביאוריהם. (ע' שדי חמד מערכת ה"א הלכה למשה מסיני).

וביסודם של דברים אלו מתבארת לנו הגמרא בתמורה (יד, ב): אמר ר' יוחנן, כותב הלכות כשורף התורה, והלמד מהן אינו נוטל שכר. והסברה הגלומה לדעתי במימרא זו, יסודה בכלל, שאסור לכתוב תורה שבעל פה, שכן כל הטעם שהתורה שבע"פ לא ניתנה בכתב הוא, כדי לתת זכות וסמכות לחכמי התורה בכל דור לבאר את התורה על פי הבנתם, השגתם ושכלם. ברם, אם חורגים ממשמעות זו וכותבים תורה שבעל פה, הרי מבטלים מראש את סמכות החידוש של תלמידי החכמים העתידיים לקום בכל דור, הואיל ולאחר שבית דין בדור מסויים יקבע את הלכותיו, שהן גופן נתחדשו על פי הבנת החכמים בכל דור, שוב לא יכול בית הדין שיקום אחריה לפרש את ההלכה באופן אחר, כפי הנראה לו בזמנו, שכן הלכה זו תהיה כבר קבועה, מוכרעת ופסוקה על ידי החכמים בדור הקודם, אם כי למעשה זכותם של

החכמים בדור הקודם אינה מגיעה עד כדי הטלת דעתם והכרעתם על דור שיבוא אחריהם. הרי, כי העלאה זו של תורה שבעל פה על גבי הכתב, מהווה בהכרח חדירה בלתי מוסמכת לתחום הדורות הבאים, השוללת על ידי כך מחכמי כל דור ודור את הזכות לפרש את התורה לפי תפיסתם.

וזהו ההבדל היסודי בין תורה שבכתב לבין תורה שבעל פה. התורה שבכתב אסור לאומרה בעל פה, כיון שהיא צריכה להימסר בשלמות ובדקדוק מלא על כל האותיות, הנקודות ופסקי הטעמים, כפי שנמסרו בסיני. וכל מסורה בעל-פה טומנת בחובה את החשש, שמא יחסרו וימעטו בדבר התורה אשר כל כולה נמסרה בסיני, ולא יוכל לחול בה כל שינוי וכל חילוף שהוא. ואותו נימוק המחייב כי התורה שבכתב לא תיאמר בעל פה, מחייב במשקל מקביל, כי התורה שבעל פה לא תינתן בכתב. כי גם אם נשכיל למסור את התורה שבעל פה במלוא הדיוק ובמלוא הבהירות, הרי ישלול את הכוח והאפשרות מהדורות הבאים, ששוב לא יהיה בידם לחדש ולפרש את התורה כראות עינם וכפי הבנתם, לאחר שיהיו כבולים בדפוסי המסגרת שהוכרעו על ידי חכמי הדורות הקודמים.

בהתאם להסבר זה מתיישבת לנו אל נכון שיטת רש"י והרמב"ם שהבאנו לעיל, במה שמחלקים בין צבור ובין יחיד. כשמפרשים את ההלכה בפני הצבור אסור להעלותה על גבי הכתב, שכן במסגרת זו של רבים מתבררת ההלכה ומקבלת את דפוסה הקבוע, המחייב גם את הדורות הבאים, ועל ידי כך שוללים מראש את כח החידוש והביאור של חכמי התורה בכל דור דור. מה שאין כן ביחיד, שאינו כותב את התורה אלא לעצמו, אז אין שייך להטיל איסור על כתיבת תורה שבעל פה, כיון שכתיבה זו אינה נועדת למעשה אלא לעצמו, ואין בה בכדי ליטול את זכות וסמכות חכמי הדורות לביאור וחידוש.

ג

לפי האמור אפשר לנו לפתור את הבעיא, משום מה הותרה הכתיבה של התורה שבעל פה מימות רבינו הקדוש ואילך. אולם, תחילה הבה ונצטט את דבריו של הרמב"ם בהקדמתו לספרו היד החזקה: רבינו הקדוש... קיבץ כל השמועות וכל הדינים, וכל הביאורים והפירושים ששמעו ממשה רבינו, ושלמדו בית-דין שבכל דור ודור בכל התורה כולה, וחיבר מהכל ספר המשנה. ושננו לחכמים ברבים, ונגלה לכל ישראל, וכתבוהו כולם, ורבעו בכל מקום כדי שלא תשתכח תורה שבעל פה מישראל. ולמה עשה רבינו הקדוש כך, ולא הניח הדבר כמות שהיה. לפי שראה שתלמידים מתמעטים והולכים, והצרות מתרחשות ובאות, ומלכות רומי פושטת

בעולם ומתגברת, וישראל מתגלגלין והולכים לקצוות, חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם, כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח⁶.

דבריו אלו בנויים על דברי הגמרא בתמורה שם, משום, עת לעשות לד' הפרו תורתך, וכדי לשמור על התורה שלא תשתכח ולא תתמעט, נוכח הנסיבות המיוחדות, הותרה הכתיבה של התורה שבעל פה. כי ביסוד ההווייה כך היה רצון של נותן התורה לעמו ישראל, שהתורה במהותה תהיה נחלקת לשתיים: תורה שבכתב ותורה שבעל פה, והתורה שבכתב לא תהיה רשאית להאמר בעל פה, ולהיפך, התורה שבעל פה לא תהיה רשאית להיכתב.

והטעם לחלוקה ראשונית ומחייבת זו, מוסבר על ידי המטרה הכפולה והמכוונת של שתי התורות. תורה שבכתב אסורה להאמר בעל פה, כיון שקבלתה בסיני היתה לפי האותיות, הנקודות, ואפילו פסקי הטעמים, וכל מסירתה בעל פה בהכרח שתגרום לידי החסרה והשמטה או לייחור ותוספת, ששניהם כאחד פוגמים בשלימות התורה מכפי שנמסרה מסיני. ולעומת זאת, על ידי הכתיבה של התורה שבעל פה, אנו שוללים מראש את זכותם וסמכותם של חכמי התורה בכל דור ודור, לאחר שהם יהיו כבולים ומוגבלים בחידושיהם על ידי ההלכות שתהיינה פסוקות ומוכרעות על ידי חכמי הדור הקודם, שלמעשה דבריהם יכולים רק לחייב בשעתם ובזמנם.

ברם, מציאות זו יכולה להיות בעלת תוקף, רק כאשר רוב האומה וחכמיה שרויים בארצם והם נטועים ב„חיי עולם“, שהרי קדושת התורה, רוחה ושלימותה ייתכנו רק בזמן שהאומה חיה חיי עצמאות ובני חורין, משוחררת מעול זרים, מכפיית זרים, ומדעת זרים, כי רק תנאים אלה מאפשרים לחכמים שבכל דור ודור לבאר את התורה, לפרשה ולהסבירה כפי רוחם, שכלם, הבנתם, מושגיהם ותפיסתם.

בשעה ששוררים בעם תנאים רצויים של חירות ועמידה ברשות עצמם, מבלי להיות מעורבים בין הגויים, ונתונים לעול ושיעבוד זרים, ודאי שביאורי התורה ופירושי התורה מסורים בידי חכמי הדור לפי הבנתם והשגתם, ואפילו אם יאמרו על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין, דינם והכרעתם הופכים להיות דין של תורה והלכה של תורה, שמהם אין לסור ומהם אין לסטות, שכן קביעת החיים על פי התורה נמסרו לשופט אשר יהיה בימים ההם. לא כן כאשר האומה מפוזרת בין הגויים, וחכמיה ושופטיה, נתונים ומסורים במועקת הגלות, ועליהם מכביד עול של שעבוד הגוף ועול של שעבוד הנפש. בזמן שאומות העולם רודות בישראל ושולטות על הליכות חיי העם ומעשיו, בהכרח כי רוח האומה תהיה חסרה את היציבות, את השראת הקודש, את כוחה המוחלט העשוי ללא חת וללא פחדים, ואז אין להעניק

סמכות-כח ותוקף לחכמי הדור לפרש את התורה כפי הבנתם והשגתם.

ועד כמה שעבוד הגוף והנפש מצמית את רוח הקודש של העם וממעית את דעתו, עי' רמב"ן ריש פרשת שופטים שכתב: „אין ישראל שבחוצה לארץ מצווים למנות להם דיינים בעיירות, וכן כתב הרב ר' משה". ללמדך, כי שעה שאין רוב העם וחכמיו שרויים בארץ הקודש, אין כח בידי בית דין לחלוק על יסודות ההלכה שנשנו בימיהם של רבי ורבי חייא ורבי הושעיא. ואותו כוח ואותה סמכות שניתנה על פי מהות התורה לשופט אשר יהיה בימים ההם, לפרש את התורה בהתאם לדעתו והבנתו, בטלים ומאבדים את בסיסם בנסיבות שאינן תואמות את מטרתן ומגמתן הראשונה. ועל כן, אין הרשות בידי חכמי הדור לסטות כמלוא נימא מיסודות המשנה והברייתא, כפי שנישנו בתלמוד.

ומשום כך, קובע הרמב"ם ואומר, שלאחר שרבינו הקדוש ראה שהגלות מתפשטת והצרות מתגברות על האומה וממיתות את רוחה, דאג לקיום התורה, וחיבר חיבור שבכתב. שאם לא היה עושה את התורה שבעל פה קבועה ומסורה לדורות בשלימות הקיימת, תורה מה תהא עליה, לאחר שהדעת מתמעטת, והעם מתגלגל והולך לו לקצוות, ברבות הימים עלולה, חלילה, רוח ישראל לדעוך, אומות העולם תשלוטנה בישראל, והתורה תשתכח מהם. לפיכך, בשל הסכנה והדאגה לעתיד קיום העם, הסכימו לחבר את התורה שבע"פ בכתב, למסרה לישראל כתובה וחתומה כמפי משה מפי הגבורה, כדי שלא יחולו בה שינויים והחלפות, יתירות וחסרות, תוספות והשמטות, והיקפה תהיה שלמה, תחומה, מוגדרת וקבועה מעתה ועד עולם.

על ידי זה שגם התורה שבעל פה נקבעה בכתב, נבלמה הסכנה שהיתה צפויה עם התמעטות הדעת ובעטיות פיזור הגלויות, שהתורה תתפרש שלא כרוחה ושלא כהלכתה. המשנה, אשר הועלתה על הכתב, מכילה בתוכה את כל דיני התורה על פרטיה וכלליה, והיא אשר מכוונת ומדריכה, מורה ומנחה את חכמי כל הדורות לשמור על רוח היהדות, ומונעת רוח הגלות העכורה שלא תבוא ותקעקע את יסודות חיי הנצח של העם הנבחר, עם התורה. ובעקבות העצות והתקנות של רבי יהודה הנשיא, שחיבר את המשנה בכתב כדי לשמור על קיום התורה עד סוף כל הדורות, באו רבינא ורב אשי, ואחריהם רבותינו הראשונים בעלי השו"ע, ועשו אף הם כמתכונתו, קבעו מסמרות לתורה שבעל פה על ההלכות, הדינים, והתקנות שנחדשו, כדי לבצר את רוח וחיי התורה, ולשמרן מפגימה, קטיעה וטשטוש, כי עת לעשות לד' הפרו תורתך'.

ועל פי זה נבין היטב דברי הכסף משנה התמוהים, בהלכות ממרים (פ"ב, ה"א)

האומר: „ואפשר לומר, שמיום חתימת המשנה קיימו וקבלו שדורות האחרונים לא יחלקו על הראשונים. וכן עשו גם בחתימת הגמרא, שמיום שנחתמה, לא ניתן רשות לשום אדם לחלוק עליה“. ולכאורה יש לתמוה, מאין לו הכרעה זו, שאינה נזכרת בתלמוד כלל. אבל דבריו אלו מתבארים בטוב טעם בהתאם להנחתנו למעלה, כי מיום חתימת המשנה, ולאחר מכן התלמוד, ניטל כוח התוקף והסמכות של בית הדין, בכל דור העתיד לקום, לחלוק על חכמי כל דור ודור, ולפרש את התורה לפי הבנתם והשגתם, והם מצווים ועומדים על קיום התורה בכל הפרטים והכללים, הדינים, וההלכות, הביאורים, והחידושים כפי שנקבעו ועוצבו על ידי הראשונים, עד שיקויים בנו היעוד: „ואשיבה שופטין כבראשונה ויועצין כבתחילה“, בגאולה השלימה של ישראל, בבנין אפריון ואריאל.

1. עיין במדרש תנחומא נח, ג; וירא, ה; תשא, לד; ילקוט הושע, רמז תקכ"ה, ובחשובות חוות יאיר, סימן קצ"ד.
 2. עי' היטב מהרי"ץ חיות לשבת (דף ו'): ד"ה שהסתירוהו.
 3. עי' באור שמח (פ"א הל' ממרים הלכה א') שאומר, בכ"מ דברים הנלמדים מי"ג מידות מדרכי הדרשות קורא הרמב"ם דברי סופרים מהטעם, שבי"ד אחר קטן יכול לחלוק על הקדמונים. ומהטעם הוא נעשה זקן ממרא. דאף דמהימנין ליה דשמע כך מפי רבים, מ"מ, יכולת ביד הבי"ד של עכשיו לחלוק מטעם הנראה בעיניהם, והוא מוכרח לפסוק כמותם, וללמד לעשות כפי סברתם. וזוהו הוא מתרץ קושיה גדולה של הראב"ד על הרמב"ם בהלכה ט', ע"ש.
- המרגניתא טבא על ספר המצוות (שורש ב' ד"ה כללו של דבר) כותב רבינו הרמב"ם אינו קורא דבר תורה או דאורייתא או גופי תורה אלא מה שבא מבואר בתורה, או שבא למרע"ה פידוש מקובל בסיני מפי הגבורה באיזה פסוק, אע"פ שהפירוש ההוא אינו במשמעות פשטא דקרא, ואפילו בג"ש או באחת מי"ג מידות שהתורה נדרשת בהן או בריבוי, אם בא לו למרע"ה בסיני בקבלה מפי הגבורה שהג"ש או אחת מי"ג מידות או הריבוי ההוא אתי לאגמורן כך וכך, קורא לג"ש או אחת מי"ג מידות או הריבוי ההוא גופי תורה.
- אמנם, מה שלא בא למרע"ה בפידוש מקובל מפי הגבורה בסיני, ולמדו תויל באחת מי"ג מידות שהתורה נדרשת בהם, אעפ"י שדרשה משה רבינו בעצמו, אינו קורא דבר תורה דאורייתא וגופי תורה, אלא מדברי סופרים. ולא שהוא מד"ס כגזרותיהם, אלא אעפ"י שכל דבר שנלמד באחת מי"ג מידות שהתורה נדרשת בהן, או בריבוי, ואעפ"י שלא קבל משה רבינו עליו השלום בסיני מפי הגבורה שהג"ש, או אחת מי"ג מידות, או הריבוי אתי לאגמורן כך וכך, דין תורה ממש יש להם, ולוקין וממיתין וסוקלים עליהם, אעפ"י כקורא מדברי סופרים, לפי שהדרשה שדרשו מהג"ש או מאחת מי"ג מידות ומריבוי לא קבל מרע"ה בסיני מפי הגבורה, אלא הנה דרשו הדרש ההוא מסברתם. ואפילו להלכה למשה מסיני שאין לה רמז בכתוב קורא דברי סופרים, לפי שהוא קבלת סופרים, ולא גרמו בכתוב.
- ועי' לשונו של הרב בעל תוס"ט במשנה ג' פרק ז' דאהלות, וכן פירוש המשניות להרמב"ם פי"ז דכלים, משנה ז', ופרק ו' דמקואות, ומשנה ח' פרק ד' דטהרות.
4. עי' רש"י, כתובות (נו, א.) ד"ה הא קמ"ל, ואיכא למימר אלו ואלו דברי אלקים חיים הם, זמנין דשייך האי טעמא, וזמנין דשייך האי טעמא, שהטעם מתהפך לפי שינוי הדברים בשינוי מעט. ועי' חגיגה (ג, ב).
 5. עיין ראש השנה (כה, ב): אין לך אלא אצל שופט שבימיו, ובתוספות שם ד"ה שהימים.
 6. עיין רש"י ב"מ (לג.) ד"ה ואינה מדה, ועי' רש"י שבועות (ד.) ומשנה לא זזה ממקומה. ראה ברש"ש מה שכתב בזה. עי' רמב"ם הל' שחיטה (פרק י', הלכה יב, יג).